IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

O'ZBEK TARIXIY ROMANCHILIGIDA ILMIY TAFAKKUR VA MA'NAVIY FOJIA DIALEKTIKASI: ODIL YOQUBOVNING "ULUG'BEK XAZINASI" ROMANI ASOSIDA PSIXOPOETIK TAHLIL

Sultonova Sevara
Qoraqalpoq dav universiteti
Adabiyotshunoslik (O'zbek adabiyoti)
yo'nalishi 2-kurs magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23362223

ANNOTATION. Ushbu maqolada renessans tafakkuri bilan jaholat o'rtasidagi konflikt, hokimiyat va axloqiy mas'uliyat ziddiyati, shuningdek, shaxs fojiasining psixologik parametrlari ilmiy asosda tadqiq etiladi. Asardagi Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Abdullatif hamda Shayx Nizomiddin timsollarining ruhiy dramatizmi, ichki monolog, ong oqimi, tush ko'rish holatlari va ramziy-psixologik detallar orqali dalillanadi. Olingan natijalar o'zbek tarixiy nasrida fojiaviy xarakter konsepsiyasi va intellektual psixologizmning o'ziga xos poetik modelini namoyon etadi.
Kalit so'zlar: tarixiy roman, Odil Yoqubov, "Ulug'bek xazinasi", intellektual psixologizm, ichki monolog, fojiaviy aybdorlik, xiyonat anatomiyasi, ma'naviy katarsis.

ANNOTATION. The article explores the fundamental conflict between Renaissance humanism and religious-dogmatic obscurantism, the contradiction between state power and ethical responsibility, and the existential parameters of individual spiritual tragedy. The psychological drama of the characters of Mirzo Ulugh Beg, Ali Kushchi, Abdullatif, and Sheikh Nizamiddin is revealed through internal monologues, stream of consciousness, oneiric motifs, and symbolic and psychological details. The results of the study define the specifics of intellectual psychologism and the concept of tragic character in Uzbek historical fiction.
Keywords: historical novel, Odil Yakubov, "Treasures of Ulugbek", intellectual psychologism, internal monologue, tragic guilt, anatomy of betrayal, moral catharsis.

ABSTRACT. The paper explores the fundamental conflict between Renaissance rationalism and dogmatic obscurantism, the ethical tension between imperial power and moral duty, and the existential parameters of human tragedy. The psychological depth of historical figures - Mirzo Ulugbek, Ali Qushchi, Abdullatif, and Sheikh Nizomiddin - is critically deconstructed via internal monologues, stream of consciousness, oneiric tropes, and symbolic narrative details. The findings establish a cohesive aesthetic model of intellectual psychologism and tragic character dynamics within 20th-century Uzbek historical fiction.
Keywords: historical novel, Odil Yoqubov, "The Treasure of Ulugbek", intellectual psychologism, inner monologue, tragic guilt, anatomy of treason, moral catharsis.

KIRISH. Tarixiy nasrda ulug' allomalar va davlat arboblari siymosini yaratish jarayoni muallifdan nafaqat davrning ijtimoiy-siyosiy fonini haqqoniy tiklashni, balki intellektual tafakkur egalarining ichki dramatik kurashlarini, ularning ma'rifiy ideallari va shafqatsiz reallik

to'qnashuvini badiiy tahlil qilishni talab etadi. Mumtoz sharq fojialarida alloma shaxsiyati ko'pincha ilohiy idrok bilan taqdirlangan, ammo o'z davrining johillik to'riga tushgan fojiaviy siymo sifatida shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, XX asr o'zbek romanchiligida Odil Yoqubovning “Ulug'bek xazinasi” romani alohida bosqichni belgilab berdi.

Asar markazida XV asr Temuriylar renessansining eng yorqin namoyandasi - olim va hukmdor Mirzo Ulug'bekning ma’naviy-ruhiy qismati yotadi. Yozuvchi Ulug'bek fojiasini faqatgina tashqi siyosiy fitnalar oqibati sifatida emas, balki gumanistik aql bilan mutaassiblik, ota vijdoni bilan taxt vasvasasi o'rtasidagi halokatli kurash sifatida gavdalantiradi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi intellektual psixologizm mexanizmlarini, xarakterlarning qarama-qarshi qutblarda harakatlanish dialektikasini hamda “Ulug'bek xazinasi” romanidagi ma’naviy fojia poetikasini zamonaviy adabiyotshunoslik mezonlari asosida yaxlit tizim sifatida tahlil etish zarurati bilan belgilanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu ilmiy ishning maqsad va vazifalarini amalga oshirishda qiyosiy-tarixiy, germenevtik hamda psixopoetik tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida tarixiy hujjatlardagi faktik ma’lumotlar bilan yozuvchining badiiy-psixologik talqini o'zaro qiyoslanib, badiiy to'qimaning estetik yuklamasi aniqlandi.

Tadqiqotning nazariy asosini M.M. Baxtinning badiiy polifoniya va dialogizm ta’limoti [1], L. Ya. Ginzburgning psixologik nasr strukturasi va adabiy xarakter tabiati haqidagi nazariy qarashlari [2], AB Esinning psixologizm poetikasi tamoyillari [3] tashkil etadi. Shuningdek, milliy romanchilikda badiiy mahorat masalalarini o’rgangan M. Qo’shjonov [4], tarixiy asarlar poetikasini tadqiq etgan B. Karim [5] hamda adabiyot nazariyasi bo'yicha D. Quronovning [6] tadqiqotlariga metodologik tayanch sifatida tayanildi.

Tadqiqotning asosiy empirik manbasi sifatida Odil Yoqubovning “Ulug'bek xazinasi” [7] romani matni olindi. Qiyosiy material sifatida esa tarixiy manbalar (“Boburnoma”, Mirxondning “Ravzat us-safo” asarlari) va Temuriylar davri solnomalari jalb qilindi.

TADQIQOT NATIJALARI (RESULTS). Odil Yoqubovning “Ulug'bek xazinasi” romani tahlili shuni ko'rsatdiki, adib tarixiy mavzuni yoritishda voqebandlikdan ko'ra ruhiy kolliziyalarga ustuvorlik bergan. Natijalar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tizimlashtirildi:

Badiiy psixologizmning poetik instrumentariysi. Romanda inson botinini ochishda quyidagi yetakchi psixopoetik usullar tizimi qo'llanilgan:

Falsafiy-intellektual ichki monolog: Ulug’bekning ilmiy kashfiyotlar mohiyati, falakiyot sirlari va inson zotining tubanligi borasidagi og'riqli o'y-mushohadalari.

Xiyonat va vijdon azobining ong oqimi usulida ifodalanishi: Abdullatifning padarkushlikka olib borgan ruhiy talvasasi, o'z nafsi bilan murosaga kelish onidagi pala-partish, uzuq-yuluq shuuriy holatlari.

Ramziy-psixologik detail va kontrast: Kitob (ma’rifat, abadiylik ramzi) bilan qilich (zo'ravonlik, foniylik ramzi) qarama-qarshiligi, rasadxona va zindon antipodlari.

Psixologik portret va tana tili: Ulug'bekning horg'in, ammo nurlangan nigohi bilan Shayx Nizomiddinning sovuq, taqvodorlik niqobi ostidagi hiylakor ko'z ifodalarining to'qnashuvi.

Obrazlar tizimidagi ruhiy-ma’naviy qutblanish. Asardagi xarakterlar ikki qarama-qarshi ma’naviy-psixologik lagerga ajratilgan holda rivojlantiriladi:

Nuroniy-ma'rifiy qutb: Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Qalandar Qarnoqiy. Ular aql ustuvorligi, ma'rifat va ma'naviy sobitlik tamoyillarini himoya qiladi.

Tuban-vaziyatparast qutb: Abdullatif, Shayx Nizomiddin, Xo'ja Ahror tarafdorlari. Ularning harakatlantiruvchi kuchi - hokimiyatga tashnalik, diniy mutaassiblik va shaxsiy manfaat.

Mirzo Ulug'bek obrazida hukmdorlik va donishmandlik ziddiyatining psixologik talqini. "Ulug'bek xazinasi" romanida markaziy fojia - davlat boshqaruvi bilan ilmga bo'lgan sof sadoqatning bitta shaxsda sig'isha olmasligidadir. Mirzo Ulug'bek qirq yil davomida Movarounnahrni boshqargan hukmdor bo'lishiga qaramay, uning qalbi saroy aysh-ishratidan ham, saltanat sarhadlaridan ham uzoqda, rasadxona minorasida - koinot sirlarini anglashda edi. L. Ya. Ginzburg ta'kidlaganidek, xarakterning badiiy kuchi uning botiniy ziddiyatlarida, uning tashqi sharoit ta'sirida o'zgarib borish qobiliyatida namoyon bo'ladi [2, 82-b.].

Ulug'bek ruhiyatidagi eng og'ir sinov - o'zo'g'li Abdullatifning unga qarshi qo'shin tortishi va davlat tayanchi bo'lgan saroy amaldorlarining allomadan yuz o'girishidir. Yozuvchi Ulug'bekning ichki iztiroblarini uning o'z ilmiy merosiga – "Ziji Ko'ragoniy"ga bo'lgan g'amxo'rligi orqali aks ettiradi: "Ulug'bek darchadan qorong'i Samarqand osmoniga boqdi. Yulduzlar har doimgidek sovuq va sirli miltillardi. U qirq yil mana shu yulduzlar tilini topishga urindi, falakiyot sirlarini yechdi. Ammo o'z yonida ulg'aygan, o'z qonidan bo'lgan o'g'lining qalbida qanday qora to'fonlar yetilayotganini payqay olmadi. 'Nahotki yulduzlarni bilish oson-u, inson ko'nglini tushunish shunchalar mushkul bo'lsa?' deb o'yladi u og'ir xo'rsinib. Unga taxt kerak emasdi, unga saltanatning tilla toji ham kerak emasdi. Uning bor xazinasi - mana shu qo'lyozmalar, o'z umrining mazmuni bo'lgan ilmiy daftarlari edi. Agar johillar ularni yoqib yuborsalar, Ulug'bekning bu dunyoda yashaganidan nima ma'no qoladi?" [7, 142-b.].

Ushbu parchada A.B. Esin ta'riflagan intellektual psixologizm tamoyili namoyon bo'ladi [3, 138-b.]. Qahramonning ruhiy dardi moddiy dunyo boyliklaridan butunlay ajralgan. Ulug'bek o'z hayotining so'nggi daqiqalarida o'limidan emas, balki bashariyat ma'naviy xazinasining yo'q bo'lib ketishidan qo'rqadi. Yozuvchi bu orqali qahramon ruhiyatini shohona darajadan umuminsoniy fidoiylik martabasiga ko'taradi. Olim shohning buyukligi uning yengilmasligida emas, balki shafqatsiz davr qarshisida o'z ma'naviy idealidan voz kechmaganidadir" [4, 288-b.].

O'zbek adabiyotida Abdullatifdek murakkab, fojiaviy va botiniy ziddiyatlarga to'la salbiy obrazlar kam uchraydi. Odil Yoqubov uni shunchaki bir qora bo'yoqdagi yovuz shaxs sifatida ko'rsatmaydi. Adib Abdullatifning ruhiyatidagi hasad, o'z ota soyasida qolib ketishdan tug'ilgan pastlik kompleksi va taxt vasvasasini bosqichma-bosqich tahlil qiladi. M.M. Baxtin ta'kidlagan obrazlararo polifoniya [1, 264-b.] Abdullatifning o'z vijdoni bilan doimiy tortishuvida aks etadi.

Abdullatif otasining qatl etilishiga ruxsat beruvchi soxta fatvoga imzo chekkan palladagi ruhiy alahsirash holati ong oqimi vositasida quyidagicha chiziladi: "Qamish qalam qog'oz ustida titrardi. Abdullatifning ko'z oldi qorong'ilashib, quloqlarida go'yo minglab qarg'alar qag'illayotgandek vahimali shovqin ko'tarildi. 'Men padarkush emasman! Men faqat shariat hukmini ijro etyapman... Shayx hazratlari shunday dedilar-ku! U kofir bo'lsa, yulduzlarga sig'ingan bo'lsa, men nega aybdor bo'lishim kerak?' Biroq qalbining tub-tubidan bolalik xotiralari sizib chiqardi: otasining uni erkalab rasadxonaga yetaklagani, "Latifim, mening ilmimning davomchisi bo'lasan", degan mayin ovozi... Abdullatif peshonasidan oqayotgan muzdek terni sidirdi. U o'zini oqlashga har qancha urinmasin, vujudidagi qon "Sen

padarkushsan!” deb hayqirardi. Qalam qog'ozga tegdi, ammo bu imzo otasining emas, balki o'zining ma’naviy o'limiga qo'yilgan muhr edi” [7, 265-b.].

Mazkur epizodda D. Quronov tomonidan tadqiq etilgan botiniy avtorefleksiya va fojiaviy aybdorlik hissi [6, 208-b.] yorqin ochilgan. Odil Yoqubov Abdullatifning fojiasini uning o'z jinoyatini to'liq anglab turganida ko'rsatadi. U taxtga erishadi, ammo ruhiy halovatdan umrbod mahrum bo'ladi; har bir soyadan, har bir shivir-shivirdan qo'rquvchi paranoik maxluqqa aylanadi.

Romanda Mirzo Ulug'bekning ma'rifiy missiyasini davom ettiruvchi, xazinani asrab qolish yo'lida hayotini garovga qo'ygan shaxs - Ali Qushchidir. B. Karim ta’kidlaganidek, tarixiy romanda ikkilamchi personajlar bosh qahramon g’oyasining hayotbaxshligini isbotlovchi ma’naviy ko'prikdir [5, 315-b.]. Ali Qushchi xarakteri orqali muallif ilmning o'lmasligi, ruhiy merosning moddiy kuch ustidan g'alaba qozonishi g'oyasini ilgari suradi.

Ali Qushchining Ulug'bek qatl etilganidan so'ng, kitoblarni yashirincha qutqarib qolish chog'idagi ruhiy holati asarda shunday ifodalanadi: “Ali Qushchi zax yerto'lada sandiqqa taxlanayotgan qo'lyozmalarga termilarkan, ko'z yoshlari kitob betlariga tommasligi uchun yengini tishladi. Tashqarida saroy soqchilarining g'ala-g'ovuri, taxt talashayotgan beklarning ot dupurlari eshitilardi. Butun Samarqand qon hidiga to'yingan bir paytda, u buyuk ustozining so'nggi vasiyatini bajarayotgan edi. “Bu kitoblar qolishi kerak. Ulug'bek Mirzoning joni ketdi, ammo uning aqli, uning ruhi mana shu sahifalarda yashaydi”, deb pichirladi u sandiq qopqog'ini yoparkan. Ali Qushchining vujudini qoplagan qo'rquv o'rnini so'nmas bir burch hissi egalladi. U o'zini o'limga mahkum deb bilsa-da, qalbida buyuk bir ma’rifiy xotirjamlik hukm surardi” [7, 312-b.].

Ushbu sahnada ma’naviy katarsis hodisasi ro'y beradi. Qahramon jismoniy xavf-xatardan baland ko'tarilib, umuminsoniy sivilizatsiyani saqlab qolish mas’uliyatini o'z zimmasiga oladi. Odil Yoqubov Ali Qushchi orqali fojia ichida umid chirog'ini yoqadi: jism o'ldirilishi mumkin, ammo tafakkur xazinasini mahv etishga hech qanday zulm qodir emas.

Odil Yoqubovning “Ulug'bek xazinasi” romani bo'yicha olib borilgan tadqiqot quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi: **Intellektual psixologizmning qaror topishi:** Odil Yoqubov o'zbek tarixiy romanchiligida inson tafakkuri, ilm va e’tiqod to'qnashuvini badiiy tahlil qilishning intellektual psixologik modelini yaratdi. Alloma va mutafakkirlar obrazi ma’naviy izlanishlar hamda ekzistensial inqirozlar markazida ochib berildi. **Fojiaviy xarakter konsepsiyasi:** Mirzo Ulug'bek fojiasi - bu renessans tafakkurining o'z davri bilan uyg'unlasha olmaganligi fojeasidir. Hukmdorlik qudrati ma’rifatparvarlik niyatlariga qarshi ishlagan pallada shaxsning ruhiy bo'linishi va ichki qurbonligi muqarrar bo'lib qoladi. **Salbiy xarakterning ko'p qatlamliligi:** Yozuvchi Abdullatif timsolida nafs va taxt vasvasasining inson ruhiyatini yemirish mexanizmini ko'rsatdi. Padarkushlik shunchaki jinoyat emas, balki axloqsiz siyosatning shaxs vujudidagi ruhiy degradatsiyasi sifatida tahlil qilindi. **Humanistik g'oyaning badiiy tantanasi:** Roman fojeali intihoga ega bo'lishiga qaramay, unda ma'rifatning, insoniy aqlning mutlaq g'alabasi tasdiqlanadi. Ali Qushchi tomonidan saqlab qolingan “xazina” (ilm) zulm ustidan qozonilgan abadiy ma’naviy g'alaba ramziga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, “Ulug'bek xazinasi” romani milliy adabiyotimizda tarixiy shaxs ruhiyatini tahlil qilishning yuksak cho'qqisi bo'lib, unda ilgari surilgan g'oyalar bugungi kunda

ham jamiyat ma’naviy komilligi, ilm-fanga sadoqat va axloqiy poklikni qaror toptirishda beqiyos estetik qimmatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baxtin MM Issues of Literature and Esthetics. Research from Different Ages. - Moscow: Khudojestvennaya Literatura, 2017. - 504 p.
2. Ginzburg L. Ya. On psychological prose. - Moscow: Intellekt, 2020. - 448 s.
3. Esin AB Psychology of Russian Classical Prose. Study Guide. - Moscow: Flinta, 2018. - 176 p.
4. Qo’shjonov M. Mahorat saboqlari va xarakter mantig’i. - Toshkent: Adabiyot va san’at, 2018. - 320 b.
5. Karim B. XX asr o’zbek adabiyoti poetikasi va talqin muammolari. - Toshkent: Fan, 2022. - 380 b.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. - 368 b.
7. Yoqubov O. Ulug’bek xazinasi. Tarixiy Roman. - Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019. - 416 b.
8. Normatov U. Ustoz saboqlari va ijod sehri. - Toshkent: San’at, 2020. - 240 b.